

**КАЙРА ИШТЕТҮҮ ӨНӨР ЖАЙ ТАРМАГЫНЫН ИННОВАЦИЯЛЫК
ӨНҮГҮҮСҮНДӨГҮ АЙЫЛ ЧАРБАСЫНЫН РОЛУ**

**РОЛЬ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В ИННОВАЦИОННОМ РАЗВИТИИ
ПЕРЕРАБАТЫВАЮЩЕЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ**

**THE ROLE OF AGRICULTURE IN THE INNOVATIVE DEVELOPMENT OF THE
RECYCLING INDUSTRY**

Аттокурова Гулумкан Мамазакировна

Аттокурова Гулумкан Мамазакировна

Attokurova Gulumkan Mamazakirovna

э.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети

к.э.н., доцент, Ошский государственный университет

Candidate of Economics, Associate Professor, Osh State University

attokurova_gulumkan@mail.ru

Эсенали кызы Гүлзина

Эсенали кызы Гүлзина

Esenali kuzu Gulzina

окутуучу, Ош мамлекеттик университети

преподаватель, Ошский государственный университет

Teacher, Osh State University

esenalikyzy2015@mail.ru

Кокулова Бүбүмария Ташполотовна

Кокулова Бүбүмария Ташполотовна

Kokulova Bubumariya Tashpolotovna

окутуучу, Ош мамлекеттик университети

преподаватель, Ошский государственный университет

Teacher, Osh State University

maria_0982@mail.ru

Акматова Айзирек

Акматова Айзирек

Akmatova Aizirek

магистрант, Ош мамлекеттик университети

магистрант, Ошский государственный университет

Master's student, Osh State University

КАЙРА ИШТЕТҮҮ ӨНӨР ЖАЙ ТАРМАГЫНЫН ИННОВАЦИЯЛЫК ӨНҮГҮҮСҮНДӨГҮ АЙЫЛ ЧАРБАСЫНЫН РОЛУ

Аннотация

Бул макалада Кыргызстан үчүн перспективалуу болуп айыл чарба продукцияларын өндүрүү жана аны кайра иштетүү ошондой эле аларды транспорттоо жана башка уюмдардын ортосундагы байланышты уюштуруу тажрыйбасын колдонуу сыяктуу маселелерге көңүл бөлүндү. Андыктан натыйжалуулукка жетүү үчүн продукция өндүрүүнү пландаштыруудан аны сатууга чейинки ар бир этапы дыккаттык менен терең изилдөө талап кылынат.

Ачык сөздөр: айыл чарбасы, өндүрүү, иштетүү, интеграция, ликвидациялоо, трансформациялоо, протекционизм.

РОЛЬ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В ИННОВАЦИОННОМ РАЗВИТИИ ПЕРЕРАБАТЫВАЮЩЕЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

Аннотация

В данной статье рассматриваются такие вопросы, как производство и переработка перспективной для Кыргызстана сельскохозяйственной продукции, а также ее транспортировка и использование опыта организации связей между другими организациями. Поэтому для достижения эффективности необходима тщательная и глубокая проработка каждого этапа от планирования производства продукции до ее реализации.

Ключевые слова: сельское хозяйство, производство, переработка, интеграция, ликвидация, трансформация, протекционизм.

THE ROLE OF AGRICULTURE IN THE INNOVATIVE DEVELOPMENT OF THE RECYCLING INDUSTRY

Abstract

This article discusses issues such as the production and processing of agricultural products that are promising for Kyrgyzstan, as well as their transportation and the use of experience in organizing connections between other organizations. Therefore, to achieve efficiency, a thorough and in-depth study of each stage from product planning to its implementation is necessary.

Keywords: modern youth, healthy lifestyle, bad habits, COVID-19, immunity.

Бүгүнкү күндөгү кайра иштетүү ишканаларындагы өндүрүштүн эффективдүүлүгүн баалоодо жана аныктоодо рыноктун талаптарын жана керектөөчүлөрдүн муктаждыгын толук эске алуу керек. Кайра иштетүү өнөр жайы айыл чарбасы менен түздөн-түз байланышкан. Башкача айтканда айыл чарба продукцияларын ийгиликтүү өндүрүү демек ал кайра иштетүү ишканасына түздөн-түз таасирин тийгизет. Ошол себептүү кайра иштетүү ишканаларындагы эффективдүүлүктү жогорулатуу түздөн-түз айыл чарбасынан да көз каранды.

Бул багытта айыл чарба продукцияларын өндүрүүдө өз ара мамилелердин келишимдик системасы өзгөчө Великобританияда жана Италияда өнүккөн. Келишимдик негизде чийки заттарды кайра иштетүүчү фирмаларга сатуу өзүнө вертикалдык интеграциялык форманы камтыйт жана ал жашылчалар жана мөмө жемиштерди консервалоо жана муздатуу үчүн жана өндүрүү үчүн негизги ролду ойнойт. Фермерлер үчүн түзүлгөн келишимдердин артыкчылыгы болуп сатуунун кепилдиги жана коюлган баанын кепилдиги ошондой эле насыялуу жана техникалык жардам алуу мүмкүнчүлүгү эсептелинет. Башкача айтканда фермер өзүнүн продукциясын конкреттүү коюлган баада сатуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болот.

Швеция, Дания, Норвегия, Финляндия өлкөлөрүндөгү агро өнөр жайдагы интеграциянын калыптануусунун өзгөчөлүгү болуп башка өнүккөн мамлекеттерге салыштырмалуу аларда айыл чарба кооперативдери, айыл чарба бирикмелери артыкчылыкка ээ. Алар айыл чарбасы жана экономиканын башка тармактарынын ортосундагы туруктуу байланыштыруучу инициатор катарында кызмат өтөйт. Ошондой эле кайра иштетүү айыл чарба продукцияларын сатууда негизги ролду ойнойт. Ошондой эле өздөрүнүн кайра иштетүүчү өнөр жайларынын кеңири жайылган тармагына ээ. Андан сырткары кайра иштетүү өнөр жайлары сатуучу жана тейлөөчү ишканалар ортосунда атайын тармактар түзүлгөн. Айыл чарба кооперативдеринин системасы аркылуу фермерлердин 80%га чейинки продукциялары сатылат. Кооперативдик бирикмелер Швеция, Норвегия, Финляндияда 60-70%га чейин, ал эми Данияда 50%га чейинки айыл чарба үчүн зарыл болгон каражаттарды жеткирүүнү камсыз кылат [3,8]. Финляндияда кооперативдер аркылуу жалпы товардык сүттүн 90%га чейинкиси жүзөгө ашырылат. Швецияда жана Норвегияда кооперативдер сүттү кайра иштетүү жана сатуу 100%га чейин, мал союу жана кайра иштетүүнү 90%га чейин, буудай жумуртка жана продукцияларды өндүрүүнү 80% чейин жүзөгө ашырат. Швецияда кооперативдик ишканалардын үлүшү азык-түлүк продукцияларын өндүрүүнүн 70-80%ын түзөт.

Германияда жана Италияда айыл чарба техникалары жана химикаттарды жеткирүү жана үрөндөрдү, жемдерди өндүрүү боюнча агро өнөр жай интеграцияларын кооперативдер аныктайт. Атап айтсак, Италияда жаш балдардын азык-түлүктөрүн жана балмуздак азыктардын 80%дан ашыгыраагы 3 фирмага туура келет. Ал эми 80%га жакын кофени сатуу бир гана Nestle фирмага таандык.

Ал эми өткөөл экономика шартында жашап жаткан Орто Азиянын жана Чыгыш Европанын, КМШнын өлкөлөрүнүн анын ичинде азыркы Кыргызстандын абалын карап көрөлү. Аталган өлкөлөрдө экономикага өтүү процесси киргизилген убактан баштап башкача айтканда 90-жылдардын башынан баштап 2002-жылга чейин Борбордук Азиянын, Чыгыш Европанын жана КМШнын өлкөлөрү бир топ татаал экономикада жашады [1, 9, 10]. Бул жердеги кризистик факторлордун негизгилери болуп айыл чарба продукцияларына болгон баанын туруксуздугу, калктын төлөө жөндөмдүүлүгүнүн төмөндөшү, агро өнөр жай ишканаларынын каржылык абалынын начарлашы, айыл чарбаны бюджеттик каржылоонун

кыскарышы, агро өнөр жай ишканаларынын материалдык - техникалык базасынын начарлашы жана башкалар себеп болду. Бул өлкөлөрдүн өкмөттөрү өнүккөн өлкөлөрдүн тажрыйбасын үйрөнүп чыгуу менен бир топ реформаларды жүзөгө ашырышты. Алардын негизгилери катарында төмөнкүлөрдү атоого болот.

- 1) Мамлекеттик менчикти приватизациялоо.
- 2) Мурдагы чарбалык структураларды трансформациялоонун негизинде ликвидациялоо жана аны рыноктун жаңы чарбалашуу формаларына өткөрүү (акционерлештирүү, кооперативдер, холдингдер, ассоциациялар ж.б.) [6].
- 3) Жерлерди жеке менчикке өткөрүп берүү (фермердик чарбалар, кооперативдик чарбалар ж.б.).
- 4) Чарбалык ишмердүүлүктү жана бааны либералдаштыруу.
- 5) Чет өлкөлүк инвестицияларды тартуу.
- 6) Кайра иштетүү ишканаларын жана айыл чарба өндүрүүчүлөрдү мамлекеттик колдоо ж.б. [4, 8, 9, 10]

Кытай Эл Республикасынын тажрыйбасы аныкталган кызыкчылыкты жаратат. Тагыраагы, реформага чейин Кытайда өлкөдөгү жер фондунун 88%ы мамлекеттик менчикте, ал эми 12%ы кооперативдик менчикте турган. Мурдагы жылдардан Кытай жер рыногун түзүү жана жер мамилелерин реформалоонун жолдору боюнча бир топ иштерди алдыга жылдырды. Анын негизинде бүгүнкү күндө жерди колдонуу укугун берүү, жердин жер акысын узартуу менен байланышкан процесстерди мамлекет катуу жөнгө салууда. Андыктан мамлекет жерди кайсы бир менчик ээсинен өткөрүп баштагандан баштап, аны эксплуатацияга киргизгенге чейинки аралыкты катуу көзөмөлдөйт. Бул сыяктуу тажрыйбаны колдонуу биздин көз караш боюнча айыл чарбаны өнүктүрүү жана кайра иштетүү секторду өркүндөтүү үчүн сезилээрлик жыйынтыктарды алып келээр эле. Анткени бүгүнкү күндө бизде көпчүлүк бош иштетилбеген жерлер жана ошондой эле көпчүлүк мамлекеттик жана менчик жерлер иштетилсе дагы өзүнүн эффективдүү жыйынтыгын бербей жаткандыгы баарыбызга эле белгилүү. Ошондуктан бул багытта дагы кандайдыр бир иш чараларды киргизүү керек.

Чарбалашуунун интеграциялык кооперативдик усулдардын бир канча өндүрүштүк структураларга киргизүү менен бир топ татаалдыктар да пайда болду. Ал татаалдыктарды Кыргызстандын шартында төмөнкү себептер менен түшүндүрүүгө болот:

- 1) Кыргызстандагы көпчүлүк фермердик жана дыйкан чарбалардын биригүүнү б.а. кооперативге биригүүнү кабыл алышы. Анткени, кооперативдин ичинде мүчөлөрдүн бири-бирине болгон ишенимдеринин жоктугу.
- 2) Жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдарына ишенимдин жоктугу, б.а. айыл чарба өндүрүүчүлөрүн колдоо көпчүлүк учурларда аткарылбай жатат жана жеңилдетилген кредиттерди берүү дагы бул жаатта ишке ашпай жаткандыгын байкоого болот.
- 3) Транспорттук инфраструктуранын өнүкпөгөндүгү темир жол, авиация жана башка тармактар, тагыраак айтканда, кайра иштетүү ишканаларын чийки заттар менен камсыз кылуу мүмкүнчүлүгүнүн жоктугу жана ошондой эле кайра иштетип чыккан продукцияларды өлкөнүн бардык тараптарына жеткирүү мүмкүнчүлүгүнүн аздыгы.
- 4) Көптөгөн кайра иштетүү ишканаларынын алгачкы чийки затты кайра иштетүү процессинде технологиялык камсыздоо деңгээлинин төмөндүгү башкача айтканда көпчүлүк ишканаларда муздатуу, кайра аны иштетүү ошол сыяктуу технологиялык камсыздоо деңгээли көпчүлүк ишканаларда төмөн.

5) Кайра иштетүү ишканалардын каржылык туруктуулугун илимий өндүрүштүк комплекстерди түзүү үчүн илимий изилдөөлөрдү каржылык туруктуу колдоонун жоктугу. Азыркы учурда кайра иштетүүчү ишканалардын атайын бир изилдөөгө алынган илимий негиздеги изилдөөгө каржылардын бөлүнбөгөндүгү, бөлүнсө дагы аз деңгээлде каралышы.

6) Чийки затты өндүрүү, аны кайра иштетүү боюнча региондор боюнча атайын бөлүштүрүлбөшү же эффективдүү адистештирүүнүн жоктугу. Анткени, көпчүлүк мамлекеттерде ар бир региондун өзүнүн өзгөчөлүгүнө жараша кайра иштетүү ишканалардын атайын эффективдүү бөлүштүрүү механизмдери иштеп чыккан. Демек, өлкөнүн кайра иштетүү өнөр жайын өнүктүрүүдө региондордун өзгөчөлүгүн алуу менен, башкача айтканда ар бир региондогу өзүнчө бир кайра иштетүү ишканаларын бөлүштүрүү, адистештирүү маселесин да кароо керек. Жогоруда айтылгандардын негизинде биздин көз караш боюнча, Кыргызстанда биринчи кезекте өнүккөн өлкөлөрдүн тажрыйбаларын төмөнкү чөйрөлөрдө колдонуу зарыл: өлкөнүн кайра иштетүү өнөр жайын жөнгө салууда жана өнүктүрүүдө мамлекеттин акыл эстүү кийлигишүүсү кайра иштетүү өнөр жайын өнүктүрүүдө мамлекет тарабынан ар кандай кийлигишүүлөр анын өнүгүүсүнө тоскоол болбостон, тескерисинче ага көмөк көрсөтүүсү керек. Ал үчүн өлкөнүн кайра иштетүү тармактарына ар кандай жеңилдиктерди карап чыгуу керек.

7) Протекционизм саясатын колдоо башкача айтканда ата мекендик өндүрүүчүлөрдүн кызыкчылыгын коргоону камсыз кылуу. Кыргызстанда өндүрүлүп жаткан продукциялар жана ошондой эле кайра иштетүү ишканалардын кызыкчылыктарын коргоо керек. Ал үчүн мамлекеттик деңгээлдеги конкреттүү программаларды жана иш чараларды иштеп чыгуу зарыл.

8) Агроөнөр жай интеграциясын киргизүү: корпорацияларды, кооперативдерди, холдингдерди, ортомчу соода сатык уюмдарды ж.б. [3,7]

Андыктан жогоруда айтылгандардын негизинде, тагыраак айтканда дыйкан (фермердик) чарбаларды кооперативдерге бириктирүү, алардын бири-бирине болгон ишенимдерин арттыруу, ишканаларды технологиялык жактан камсыз кылуу, кайра иштетүү ишканалардын каржылык туруктуулугун илимий өндүрүштүк комплекстерди түзүү үчүн илимий изилдөөлөрдү каржылык туруктуу колдонуу, чийки заттарды региондордун өзгөчөлүктөрүнө жараша бөлүштүрүү аркылуу кайра иштетүү өнөр жай өндүрүшүндөгү эффективдүүлүктү жогорулатууга көмөк көрсөтүүгө болот [2]. Кайра иштетүү өнөр жай өндүрүшүндөгү өндүрүштүн эффективдүүлүгү өндүрүштүк процесстин негизги элементтерин эффективдүү колдонууну мүнөздөөчү өз ара бири-бири менен байланышкан системалардын көрсөткүчтөрүн конкреттүү сандык чагылдырат.

Кайра иштетүү өнөр жай өндүрүшүнүн эффективдүүлүгүн жогорулатуу жалпы жана жеке көрсөткүчтөр менен аныкталат. Аларга продукцияны сатуудан алынган жалпы киреше, пайда, продукциянын өздүк наркы, продукцияны өндүрүүгө кеткен чыгымдар, эмгек өндүрүмдүүлүгү, фонддун кайтарымдуулугу, материалды үнөмдөө, материалдын кайтарымдуулугу кирет. Мындан сырткары төмөнкүдөй бир катар салыштырмалуу көрсөткүчтөр колдонулат: рентабелдүүлүк, фонддун сыйымдуулугу, материалдын сыйымдуулугу ж.б. Ошондой эле чет өлкөлүк тажрыйбалардын негизинде кайра иштетүү өнөр жайында бириккен ишканаларда эки операция жана класстердик системанын жардамында майда ишканаларды бириктирүү аркылуу жогорку эффективдүүлүккө жана атаандаштык жөндөмдүүлүккө жетишүүгө аракет жасообуз керек.

Колдонулган адабияттар

1. Абдиев М.Ж. Повышение конкурентоспособности пищевой промышленности Кыргызской Республики в условиях экономической интеграции [Текст]: автореф. дисс. д.э.н.// М.Ж. Абдиев. – Бишкек, 2019.
2. Ташбаев А.М., Аткокурова Г.М. (2019). Кайра иштетүү өнөр жайындагы ишканалардын эффективдүүлүгүн жогорулатууга таасир этүүчү факторлор. *Вестник Ошского государственного университета*, №2, сс. 201-205. EDN: MKRFQF.
3. Буздалов И.Н. Возрождение кооперации [Текст] / И.Н. Буздалов. –М.: Экономика, 1990. – 240 с.
4. Буздалов Н. И. Общая аграрная политика ЕС после приема новых членов: шансы и угрозы для России [Текст] / Н. И. Буздалов // Агропромышленный комплекс СНГ: современное состояние и перспективы. – М., 2004. – №1. – С. 37.
5. Гатаулина Е. Тенденция развития крупных сельских хозяйств США. [Текст] / Гатаулина Е // АПК: экономика, управление.-2000.-№6. С.56-57.
6. Демьяненко В. Сельское хозяйство России и США [Текст]/В. Демьяненко // Мировая экономика и международные отношения. – 2001.- № 8. – С.47-58.
7. Долан, Э. Микроэкономика. – Санкт – Петербург[Текст] / Долан Э.Дж., Линдсей Д. Е.: Санкт – Петербург оркестр, 1994. – С. 13.
8. Евдокимов А.И. Проблемы функционирования АПК в развитых капиталистических странах [Текст]: обзорная информация / А.И. Евдокимов.– М.: ВНИИТЭИСХ, 1985. – 68 с.
9. Убайдуллаев, М., Кенжеева, М., Асанов, Б., & Абдрасулова, Ж. (2022). Агропромышленный комплекс Кыргызстана – проблемы и современные реалии. *Вестник Ошского государственного университета*, (2), 140-147. https://doi.org/10.52754/16947452_2022_2_140. EDN: QQVTPV.
10. Эргашбаева, М., & Максытова, Б. (2022). Айыл чарба ишканаларынын ишмердүүлүгүнүн натыйжалуулугун жогорулатуунун экономикалык механизмдерин түзүү. *Вестник Ошского государственного университета. Экономика*, 1(1), 19-26. Извлечено от <https://journal.ohsu.kg/index.php/economy/article/view/396>. EDN: ZRJQOC.